

«Fiat justitia et pereat mundus: προσπάθειες άρθρωσης ενός πρώιμου περί εκπαιδευτικής δικαιοσύνης (αντι)-λόγου και τα ‘Κυριακά Σχολεία Απόρων Κορασίων’ την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα στην Κρήτη»

Αντώνιος Γ. ΧΟΥΡΔΑΚΗΣ
Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Περίληψη

Προσπάθειες άρθρωσης ουσιαστικά ενός πρώιμου περί εκπαιδευτικής δικαιοσύνης λόγου -προθέσεων, αντιλήψεων, (αναπαρα-)στάσεων- εντοπίζονται κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913).

Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται σε ζητήματα εκπαιδευτικών (κοινωνικών) ανισοτήτων, αναλφαβητισμού, φιλανθρωπίας, εκπαιδευτικής πολιτικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης σε εργαζόμενα κορίτσια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην Κρήτη με αφορμή την συνδικαλιστική δράση των δασκάλων και στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών κοινωνικών και ιδεολογικών ρευμάτων γύρω από την εκπαίδευση των φτωχών κοριτσιών.

Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζεται και σχολιάζεται η πρωτοβουλία του Συμβουλίου του Παγκρήτιου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου, το οποίο ευαισθητοποιημένο γύρω από θέματα κοινωνικής πρόνοιας, εισηγείται και ιδρύει με την άδεια της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας τα λεγόμενα «Κυριακά Σχολεία των Απόρων Κορασίων» το 1910 στα Χανιά.

Abstract

In this paper we focus on the problems of social stratification and inequality of education in Crete, during the first decade of the 20th century, just before Crete became part of Greece (1913). Especially, we examine the educational policy to an ignored social group, the ‘disinherited’, ‘unfortunates’, and pauper girls, who were forced to work from an early age as maidens near rich families. The initiatives made by the teachers regarding these girls are analyzed as well;

On 15th October 1910 the Pan-Cretan Union of Teachers announced the opening of the Sunday Schools, also inviting the wealthy and powerful people of the upper social classes of Cretan society to support their efforts and to permit these suffering children to attend the schools in order to be instructed and disciplined in some way.

At the same time teacher’s initiative will be considered in the context of the philanthropy movement in Europe and elsewhere and its influence on Crete (especially their intentions, attitudes, and representations concerning the pauper and working children).

Εισαγωγική παρατήρηση

Η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελούσε πάντοτε μέγα θέμα που έβρισκε ανταπόκριση, τουλάχιστον σε επίπεδο προθέσεων και διακηρύξεων, από την πολιτική εξουσία, την επίσημη Εκκλησία και την πνευματική ηγεσία. Ιστορικά, μάλιστα, η ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης ταυτίστηκε στην πράξη με την ανάγκη κοινωνικής ή κρατικής παρέμβασης υπέρ κάποιας κοινωνικής ομάδας που θεωρούνταν «αδιαίτερα» αδικημένη (Hayek 1976, Ρωλς 2001).¹ Στην Ευρώπη, μάλιστα, του τέλους του 19^{ου} αιώνα η δημόσια αρωγή αποτελούσε πλέον καθήκον των ευπορότερων ατόμων ή κοινωνικών ομάδων προς τους φτωχότερους και τους εξαθλιωμένους. Για παράδειγμα, στη Γαλλία μεταξύ του 1893 και 1913 οι νόμοι «Περί δημόσιας αρωγής» (De l’ assistance publique) υποστήριζαν ότι: «*Η Δημόσια Αντίληψις είναι έργον Εθνικής Αλληλεγγύης και δέον να ασκείται ουχί μόνον εκ μιας κοινωνικής ομάδας, προς το εν αυτή βιούν άτομο, αλλά και από ομάδος εις ομάδα, ώστε αι πλουσιώτεροι κοινότητες να έρχονται εις βοήθειαν των πτωχοτέρων περιφερειών*» (Μαστρογιάννης, 1958, σ. 104). Εν τούτοις, πέρασαν αρκετά χρόνια μέχρι να παγιωθεί η αντίληψη της λήψης αναγκαίων μέτρων για την προσπάθεια μείωσης της φτώχειας και όχι της απλής κοινωνικής επικουρίας προς αυτήν. Και δεν ήταν λίγοι εκείνοι που μαζί με τον Βαρόνο de Gérando (1839) υποστήριζαν, αφενός μεν, ότι «*η διαφορά της μοίρας προσδιορίζει έναν τρόπο συμμαχίας ανάμεσα στους*

ανθρώπους» (Ewald, 2000, σ. 51, σσ. 39-63 και 66-67) και, αφετέρου, εξακολουθούσαν να μιλούν για συστηματοποίηση και διεύρυνση της ιδρυματικής περίθαλψης στους κόλπους της κοινωνίας: *«Ιδρύματα από πολλού συσταθέντα υπό της ιδιωτικής, της Εκκλησιαστικής και της Κοινοτικής Φιλανθρωπίας, είτε προς παροχήν νοσηλείας... είτε δια την εξασφάλισιν φροντίδων, ας απαιτεί η υπερηλικιότης... είτε δια την ανάρρωσιν ασθενών είτε δια την ηθικήν και Κοινωνικήν αναμόρφωσιν και απόδοσιν εις την Κοινωνίαν καταδικασμένων ή απροσαρμόστων ατόμων είτε προς καταπολέμησιν της Επαιτείας και των παθών... είτε δια την εξασφάλισιν των αγαθών της διαπαιδαγωγήσεως εις ορφανά και απροστάτευτα παιδιά είτε δια την προπαρασκευήν από της τρυφεράς ηλικίας της εκπαιδεύσεως των τέκνων των εργαζομένων τάξεων είτε ειδικώτερον δια την περισυλλογήν των βαρέως αναπήρων και των απομάχων του πολέμου ...»* (Μαστρογιάννης, ό.π., σ. 106).

Και ενώ στην Κρήτη υπήρξε πρόνοια για την παροχή μικρών, έστω, χρηματικών βοηθημάτων από την σύστασή της ως αυτόνομης πολιτείας σε φτωχές οικογένειες, χήρες και ορφανά πολέμου,² ωστόσο στο χώρο της εκπαίδευσης η παρέμβαση αυτή για την καταπολέμηση της αμάθειας και την επαγγελματική παιδαγωγήση «ξεχασμένων» ομάδων πληθυσμού, όπως ήταν τα άπορα κορίτσια που εργαζόνταν και δεν φοιτούσαν στο σχολείο, καθυστέρησε, όπως άλλωστε και σε άλλες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε σύγκριση με την ελεύθερη Ελλάδα. Ως γνωστό από το 1889-90 είχε ήδη ξεκινήσει να λειτουργεί στην Αθήνα, με πρωτοβουλία της ρεθεμνιώτισσας Καλλιρρόης Παρρέν-Σιγανού και των φεμινιστριών του περιοδικού «Εφημερίς των Κυριών», η «Σχολή της Κυριακής των Απόρων Γυναϊκών και Κορασίων του λαού» για εργαζόμενες γυναίκες και κορίτσια που ήταν αναλφάβητα και άπορα (Κοραδίσου, 1995, σ. 218).³ Η ίδρυση τέτοιων φιλανθρωπικών σχολείων φαίνεται να γενικεύεται στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές κυρίως από το 1908 και μετά, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την εφημερίδα «Σάλπιγγα» της Μυτιλήνης: *«η Κωνσταντινούπολις πρώτη προέβη εις την ίδρυσιν τοιαύτης σχολής, ευδοκίμως λειτουργούσης. Την μιμήθησαν έτεροι πόλεις του Πόντου και της Μακεδονίας και επ' εσχάτων αι Κυδωνίαι»* (Λυκιαρδοπούλου, 2008, 159). Πάντως, η πρόβλεψη που υπήρχε για τους φτωχούς μαθητές στους εκπαιδευτικούς νόμους της Κρητικής Πολιτείας ήταν ανεπαρκής και σε καμία περίπτωση δεν αντιμετώπιζε σοβαρά και συστηματικά το οξύ αυτό κοινωνικό ζήτημα, ιδιαίτερα δε όσον αφορά τα εργαζόμενα κορίτσια. Οι διατάξεις τους αφορούσαν κατ' αποκλειστικότητα σχεδόν στην ίδρυση και λειτουργία Νυκτερινών σχολείων για τους άπορους μαθητές.⁴

ΚΣΑΚ : Μια ιστορία της εκπαίδευσης «από τα κάτω»

Για την έρευνα του θέματός μας, γύρω από τα Κυριακά Σχολεία των Απόρων Κορασίων (ΚΣΑΚ) στην Κρήτη στο μεταίχμιο της ιστορίας της (1910), δηλαδή πριν ενωθεί με την ελεύθερη Ελλάδα (1913), καταφύγαμε στις μέχρι τώρα διαθέσιμες πηγές που είναι ελάχιστες: α). τον «Κανονισμό των Κυριακών Σχολών του Παγκρητίου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου», αποτελούμενο από 28 άρθρα, β). τις αναγγελίες για τη λειτουργία και την έναρξη των μαθημάτων στον τοπικό τύπο, γ). τις αναγγελίες για τη διοργάνωση χοροεσπερίδων και θεατρικών παραστάσεων, φιλανθρωπικών και λαχειοφόρων αγορών υπέρ των σχολών αυτών και δ). στοιχεία από τη δευτερογενή βιβλιογραφία, τα οποία αφορούν όμως τα αντίστοιχα σχολικά ιδρύματα που λειτούργησαν στην ελεύθερη Ελλάδα.

Η μελέτη των ΚΣΑΚ (όπως και άλλων ανάλογων φιλανθρωπικού χαρακτήρα και σκοπού κατώτερων σχολών: Κυριακές Σχολές Απόρων Παίδων, Νυκτερινές και Λαϊκές Σχολές, ή σχολεία ως παραρτήματα εργοστασίων) δεν μπορεί παρά να εντάσσεται σε εκείνο το ιστοριογραφικό ρεύμα που στρέφεται προς τις παρυφές της ιστορίας, στους αδικημένους και υπό εκμετάλλευση ανθρώπους (να σημειώσουμε ότι λέξη- κλειδί αποτελεί η έννοια «εκμετάλλευση») και δίδει προσοχή στο ρόλο των «ανθρωπάκων» και των «αφανών» (Ινγκερς, 1991, σσ.135-155, Hobsbawm, 1998, σσ. 247-264, Burke, 2001, σσ. 25-28).

Έτσι, η ιστορία των σχολείων αυτών, μια «από τα κάτω» κατ' ουσίαν ιστοριογραφία, συνδέεται εκ των πραγμάτων με αυτή καθαυτή τη διερεύνηση των υπαλλήλων κοινωνικών ομάδων και των ευαισθησιών που αναδύθηκαν γι' αυτές με την εκβιομηχάνιση και την επικράτηση των αρχών του φιλελευθερισμού (Edwald, 2000, σ. 18). Ωστόσο, ακόμα τα λίγα

διαθέσιμα ίχνη τους φτάνουν σε μας μέσα από «παραμορφωτικά» φίλτρα και με μεσολαβητές τους άλλους, τη ματιά των άλλων, γι' αυτούς τους «άθλιους» που οι σκληρές συνθήκες διαβίωσής τους δεν τους επέτρεψαν να αφήσουν πίσω τους τις δικές τους αναπαραστάσεις για την πραγματικότητα της ζωής τους και του κόσμου που ποικιλοτρόπως τους καταδυνάστευε.

Δυστυχώς δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτε (και μπορεί να μην μάθουμε ποτέ) για τα βιώματα αυτών των παιδιών, τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και τους γύρω τους, τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα και τις καθημερινές αγωνίες, τα όνειρα, τις προσδοκίες τους, τις κρυφές ελπίδες τους, τις απογοητεύσεις τους, ή ακόμα και τα γούστα τους, τα πρότυπά τους και τις σκέψεις τους γύρω από ποικίλα ζητήματα της καθημερινής τους τύρβης· τα «ήθη και τα έθιμά τους», κατά τον Λάμπρο, ο οποίος και εκείνος ως ένας διαμεσολαβητής επιχειρήσε να περιγράψει *«των απόρων παιδων το βίο και τα έθιμα»*, μιλώντας *«εκ της περιεργείας του θέματος και της αγάπης»*, στις 23 Μαρτίου 1890, στο Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό.⁵

Ωστόσο, η μελέτη των ΚΣΑΚ, είναι ή θα μπορούσε να είναι ένα καλό παράδειγμα ενός κόσμου σε «μικρή κλίμακα», καθώς η μελέτη τους, εφόσον ανευρεθούν και άλλες πηγές, θα μπορούσε, *mutatis mutandis*, να αποκαλύψει τις εσωτερικές αντιφάσεις και ασυμφωνίες του (κοινωνικού και εκπαιδευτικού) συστήματος, οι οποίες αναφαίνονται μόνο με την αλλαγή της κλίμακας παρατήρησης από το μακρο- στο μικροεπίπεδο. Συνάμα, όμως, αυτή καθαυτή η ίδρυση και λειτουργία τους δεν μπορεί παρά να αντανακλά και τους λόγους που επέβαλλαν την ανάγκη προβολής μιας θετικής εικόνας της ελληνικής κοινωνίας, η οποία επιδίωξε με κάθε τρόπο να «απωθήσει» την πενία, την επαιτεία, την πορνεία σε *«χώρους όπου η κοινωνία κρύβει εκείνους που θέλει να ξεχάσει για να κάνει βιώσιμο το περιβάλλον της»* (Farge, 1979, σ. 56, Δαλακούρα, 2003). Με την επιδίωξη αυτή, αλλά και με το σκεπτικό ότι η γυναικεία εργασία από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα άρχισε να γίνεται όλο και πιο πολύ υπολογίσιμη παραγωγική δύναμη, συνδέεται η παροχή εκπαίδευσης στα άπορα κορίτσια και η εξασφάλιση της παράλληλης εργασιακής απασχόλησής τους στο νησί (Κορασίδου, 1995, σ. 178).

Να υπογραμμίσουμε εδώ ότι το 1/3 των κατοίκων στην Κρήτη, σύμφωνα με την απογραφή του 1900, ήταν παιδιά ηλικίας μέχρι 15 ετών και το 1/10 από 15-20 ετών στο συνολικό πληθυσμό.⁶ Ακόμη 44.408 (29,48%) γυναίκες στην Κρήτη δήλωσαν άεργες και αγνώστου επαγγέλματος και 33.547 κορίτσια απογράφηκαν στην κατηγορία *«παιδες εν μικρά ηλικία άνευ επαγγέλματος»* (οι μαθήτριες απογράφηκαν σε ξεχωριστή κατηγορία). Οι γυναίκες και οι κόρες του λαού απασχολούνταν κυρίως στην εκμετάλλευση της επιφάνειας του εδάφους (δηλαδή στη γεωργία, την κηπουρική, την ανθοκομία, τη μελισσοτροφία, τη σηροτροφία, κλπ.), τη νηματουργία, την υφαντική, την πιλοποιία, την καλαθοποιία, ή ήταν ράπτριες και μοδίστρες, υφάντριες, λευκάντριες, πλύντριες, σιδερώτριες, πωλήτριες, καθαρίστριες, μαγειρίσσοι, ανειδίκευτες εργάτριες, αχθοφόροι και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους αντί πενιχρού μεροκάματου, χωρίς όμως μέτρα ασφαλείας ή υγιεινής, όπως άλλωστε συνέβαινε και στα άλλα μέρη της ελεύθερης Ελλάδας⁷ (Ρηγινός, 1995, σ. 82 κ.εξ.).

Φιλανθρωπική στρατηγική, ευαισθησίες και φεμινιστικό κίνημα

Η δευτερογενής βιβλιογραφική τεκμηρίωση στο ζήτημα της εκπαίδευσης των άπορων κοριτσιών στην Κρήτη αφενός μεν είναι ανύπαρκτη και αφετέρου παρουσιάζεται ελλιπέστατη όσον αφορά τη δράση των διαφόρων φιλόπτωχων, φιλανθρωπικών και φιλεκπαιδευτικών σωματείων που ιδρύθηκαν κατά την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα και εξής.⁸ Η δράση αυτή, η οποία σε καμία περίπτωση δε συνιστούσε μια πραγματική πολιτική κοινωνικής πρόνοιας από την πλευρά της πολιτείας, αφορούσε από τη μια: α) την παροχή βοηθημάτων και γενικά την ανακούφιση των φτωχών και των αδυνάτων, την περίθαλψη, ένδυση και σίτισή τους, την προστασία των απροστάτευτων γυναικών, την εξεύρεση εργασίας στους ανέργους και ειδικότερα *«την παροχήν εργασίας βιοτεχνικής εις απόρους κορασίδας δια συστάσεως υφαντηρίων»*,⁹ και από την άλλη β) την φροντίδα για την ηθική και θρησκευτική μόρφωση των απόρων γυναικών¹⁰ και την μέριμνα για την ηθική διαπαιδαγώγηση και πρόοδο κυρίως των άπορων αγοριών, *«των παιδων εκείνων από τους γονείς των οποίων η δυστυχία αφαιρεί τα μέσα της αναεξαρτήτου θρέψεως και ανατροφής»*

των και αναγκάζει αυτούς να τα δίδωσιν εις ξένας χείρας ως υπηρέτας δια να κερδίζωσιν τον άρτον των, πολλάκις δε και των ανικάνων οικείων των».¹¹ Μάλιστα, ορισμένα από τα σωματεία αυτά με την άδεια της πολιτείας είχαν προβεί στην ίδρυση Νυκτερινών Σχολών Απόρων Παίδων¹² και Λαϊκών Σχολών για τους ενήλικες χειρώνακτες: «εργατικούς και τεχνίτας, οίτινες μη ευτυχήσαντες κατά την παιδικήν των ηλικίαν να φοιτήσωσιν εις σχολεία στερούνται των γνώσεων εκείνων, αίτινες είναι αναγκαίόταται εις πάντα πολίτην οφείλοντα εκτός των άλλων να κατέχη και τα στοιχεία της θρησκείας αυτού, της ιστορίας του έθνους του και των καθηκόντων και δικαιωμάτων του πολίτου απέναντι της Πολιτείας».¹³

Έτσι, η μέριμνα για τους φτωχούς και τους άπορους πέρασε στα εύπορα στρώματα της κοινωνίας και μάλιστα στους μορφωμένους αστούς, οι οποίοι, ούτως ή άλλως, κυριαρχούσαν στο κοινωνικοπολιτικό και πολιτιστικό στερέωμα και η φιλανθρωπία αποτέλεσε πεδίο λαμπρό για μια επιπλέον κοινωνική προβολή και άσκηση της εξουσίας τους. Απόστολοι στο έργο αυτό ανέλαβαν να είναι οι γυναίκες των αστών, οι οποίες μιμούμενες τις ευρωπαϊκές ομόφυλές τους άρχισαν να περιορίζουν την ‘επιπόλαιη’ κοσμική τους ζωή για να αφοσιωθούν στη «σωτηρία» της κοινωνίας, συμμετέχοντας σε προγράμματα πρόνοιας (Βαρίκα, 1987, σσ. 97-103, Κορασίδου, 1995, σ. 173, Platt, 1997, σ. 471). Άλλωστε, στο πλαίσιο του κινήματος του φεμινισμού, η φιλανθρωπική αυτή δράση («ο ευγενέστερος αγών, τον οποίον αι απαλαί των ευγενών κυριών χείρες είναι δυνατόν να αγωνισθώσι»)¹⁴ θεωρήθηκε αφενός μεν ότι ήταν πιο κοντά στη γυναικεία φύση τους και στο γυναικείο προορισμό (ως μητέρες- παιδαγωγοί), και αφετέρου ένα σοβαρό όπλο για τη χειραφέτηση των ίδιων των γυναικών.

Διακατεχόμενες οι γυναίκες αυτές από μια «ωφελιμιστική» αντίληψη, τηρουμένων των αναλογιών, και αποβλέποντας πρωτίστως στην δική τους ηθική καταξίωση, είδαν στη φιλανθρωπία ένα χώρο ηθικής αυτοπραγμάτωσης, αλλά και ένα μέσο καθολικής αναγνώρισης τους (Αλεξίου, 1998, σ. 168) στη φυλογενετικά ανδροκρατούμενη δημόσια σφαίρα: «Πολλάκις από των στηλών αυτών ερρίφθησαν μύδροι κατά της κοινωνίας της οποίας τα μέλη φροντίζουν να περικλείονται όσο το δυνατόν περισσότερον στα σπήθια των αποφεύγοντα τας δημοσίας συναναστροφάς. Αυτό λοιπόν το άτοπον ήλθε να παραμερίση... η διευθύνουσα γνωστόν Εκπαιδευτήριον... εκάλεσε δέκα-δεκαπέντε ομοφύλους της και των είπε: -Βρε παιδιά δεν ερχόμαστε να κάμουμε κάτι τι; Να διοργανώσωμε ένα λαχείο και με τα χρήματα που θα εισπραχθούν να διαβάζουν κάμποσα παιδιά άπορα; Και οι ομόφυλές της κ. υποφαινόμενε, που όλο και σου φαίνονται πώς είναι γεμάτες από ταρτουφισμό, εδέχθησαν πολύ ευχαρίστως να προσφέρουν τας υπηρεσίας των ώστε και σένα με όλους τους ομοφρονούντας σου να κάμουν να περάσετε ένα απόγευμα τόσο εύμορφα και οκτώ παιδιά άπορα να φοιτήσουν στο σχολείο της».¹⁵

Τοιουτοτρόπως άρχισε να καλλιεργείται ένα είδος σχέσης και εξάρτησης μέσω της φιλανθρωπίας, η οποία κατ’ ουσία «παθητικοποιούσε» τον ευεργετούμενο μέσα από ένα μηχανισμό πατερναλιστικού τύπου (Αλεξίου, 1998, σσ. 168-69). Για τον «φιλάνθρωπο» ο άπορος υφίσταται ως μέσο ολοκλήρωσης του εγωκεντρισμού του, ως βάση, για να «στεγανοποιήσει ηθικά την ατομική σφαίρα δράσης» του, σύμφωνα με τη θεωρία των αξιώσεων (*entitlements theory*) του Nozick (Μολύβας, 2004): «η ανεπτυγμένη, η ορθώς αντιλαμβανομένη και η ευπορούσα τάξις των συμπολιτών μας, η ευτυχώς ουχί μικρά... θα συντρέξει τον Σύλλογον εις τον ευγενή του σκοπόν, και θα διατρανώση έργω τε και λόγω, ότι υπό ευγενεστάτων πάντοτε αισθημάτων υπέρ των ενδεών και αναξιοπαθούντων κατέχεται όλως...»¹⁶ και αλλού: «Ως γνωστόν από πολλού λειτουργεί ευδοκίμως ταις ενεργείαις και τη συνδρομή φιλομούσων και φιλανθρώπων συμπολιτών μας εν τη ημετέρα πόλει νυκτερινή Σχολή... Είναι άξιοι θερμοτάτων συγχαρητηρίων και οι αναλαβόντες την πρωτοβουλίαν προς ίδρυσιν της Σχολής ταύτης και οι συντελέσαντες εις τούτο»¹⁷ ή τέλος «Η φιλάνθρωπος και χριστιανικωτάτη πράξις των είνε επαίνου άξια, δι’ ο και επεσπάσαντο τα συγχαρητήρια της κοινωνίας μας... Η ‘Αναγέννησις’ συγχαίρουσα τας ευγενείς δεσποινίδας τας αναλαβούσας την πρωτοβουλίαν της διοργανώσεως της (φιλανθρωπικής) αγοράς ταύτης, ως και τας συμπράξασας εις την επιτυχίαν της έχει πεποιθήσιν ότι θα συνεχίσωσι το χριστιανικόν έργον το οποίον ανέλαβον, και... θα ευρεθή εις την ευχάριστον θέσιν ν’ αναγείλη εις το κοινόν της Κρήτης την σύστασιν Φιλοπτώχου εταιρείας των Κυριών. Αι δεσπινίδες της πόλεώς μας αι οποίαι λόγω μορφώσεως ...πλεονεκτούσι των ένα ταις άλλαις πόλεων ομοφύλων των,

φρονούμεν ότι δεν θα υστερήσωσιν εις την συγκρότησιν τοιούτου ευαγούς σωματείου ήτις θα σημειώση σταθμόν εις την πρόοδον της ημετέρας πόλεως». ¹⁸

Μέσα στο ίδιο συλλογιστικό πλαίσιο ο Platt, στο άρθρο του που εξετάζει την εμφάνιση του κινήματος για τη σωτηρία των παιδιών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναφέρει ανάλογη θέση, την οποία διατύπωσε η W.P. Lynde στο Εθνικό Συνέδριο Φιλανθρωπίας και Σωφρονισμού: τα ιδρύματα για τα παιδιά προσέφεραν «στις γυναίκες το πλέον γνήσιο και ευγενές πεδίο δράσης για να αναπτύξουν δημόσιες δραστηριότητες, στο χρόνο που μπορούν να εξοικονομήσουν από τα βασικά τους οικιακά καθήκοντα» (Platt, 1997, σ. 471).

Τη φιλανθρωπία, λοιπόν, δεν θα πρέπει να τη δούμε, ούτε «ως έναν απλοϊκά απολιτικό τύπο ιδιωτικής παρέμβασης στη σφαίρα των λεγόμενων κοινωνικών προβλημάτων», όπως παρατηρεί ο Donzelot, ούτε ως το θρίαμβο της νεωτερικότητας και ως βαθειά αλλαγή των ευαισθησιών στους κόλπους της κοινωνίας και της κουλτούρας, όπως θα έλεγε και ο Platt, αλλά απεναντίας ως συγκεκριμένη στρατηγική στο πλαίσιο του φιλελεύθερου κράτους. Η στρατηγική αυτή από τη μία παραπέμπει στην «αρωγή» που στηρίζεται στην φιλελεύθερη έννοια του κράτους και η οποία το χρησιμοποιεί για να προωθήσει ένα σύνολο κανόνων συμπεριφοράς και ένα πνεύμα διαφύλαξης της φιλελεύθερης κοινωνίας (μέσω της προσαρμογής των ατόμων αυτών στο καθεστώς της), και από την άλλη στην υγειονομολογική παρέμβαση της φιλανθρωπίας, εκεί όπου η φιλελεύθερη οικονομία κινδυνεύει από τη διεύρυνση ενός πληθυσμού που χρειάζεται να διαφυλαχθεί και να ενταχθεί μέσα από συγκεκριμένα μέτρα για την δημόσια και ιδιωτική υγιεινή, την προστασία των ατόμων και την εκπαίδευσή τους (Donzelot, 1997, σ. 429, Platt, 1997, σ. 432).

«Έκαστος δι' εαυτόν και ο θεός δι' όλους»(;) ή προς μια τυπολογία της «άπορης» κόρης

Η έλλειψη ενός οργανωμένου κινήματος για την υπεράσπιση των συμφερόντων των εργαζομένων (Edwald, 2000, σ. 21 κ.εξ.) και της άρσης του κοινωνικού ελέγχου μέσα στους κόλπους της ίδιας της εργατικής τάξης (με την ίδρυση δικών της υποδομών πρόνοιας), σε συνδυασμό και με την περιορισμένη βιομηχανική ανάπτυξη του νησιού (Περάκης, 2005, τ. β', σ. 610), είχε ως αποτέλεσμα την περιορισμένη παρέμβαση των εργαζομένων στο πεδίο της κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης. ¹⁹

Μόλις το 1911, κάποιες στήλες των εφημερίδων στην Κρήτη που αφορούσαν εργατικά ζητήματα εμπλουτίστηκαν με χαρακτηριστικούς του περιεχομένου τους τίτλους, όπως «Λευκοί δούλοι», και άρχιζαν κάποιοι που υπέγραφαν ως κοινωνιστές να καλούν τον εργατικό κόσμο –μαζί και τα άπορα κορίτσια– να συστήσει σωματεία και να διεκδικήσει δυναμικά τα δικαιώματά του: «Ποιος από Σας θα το πιστέψη πως μπροστά στα μάτια μας, υπάρχουν δούλοι –με όλην την σημασίαν της λέξεως –... Μην ταρασσεσθε σας παρακαλώ για να κοιμηθήτε ποιο βαρυνά ύστερα, ξεπεταχτήτε ολόρθοι για να χτυπήσετε κατακέφαλα τους κυρίου Σας. Τους κυρίου Σας που, δυστυχώς, είναι από το αίμα Σας, τους ραγιάδες αυτούς που ανετράφησαν έτσι, που εγίνηκαν σκλάβοι πρώτα για να γίνουν ύστερα Κύριοι. Να! τους διάφορους, μπακάληδες, ραφτάδες, παπουτσήδες, καφετζήδες, ξενοδόχους, μοδίστριαι που έχουν στην υπηρεσία τους παιδιά και κορίτσια και άνδρας μεγάλους και των δουλεύουν τζάμπα ή με είκοσι λεπτά την ημέρα! Αυτούς που εμπορεύονται Εσάς τους λευκούς σκλάβους, αυτούς που εκακοσυνείθησαν τόσον, ώστε να νομίζουν πως ημπορεί με 20 ή 30 λεπτά κανένας να φάγη, να ντυθή, να κοιμηθή! Φωνάζετε μεγάλα και επιβάλλετε την θέλησίν Σας. Είναι ντροπή Σας, ντροπή και για το Έθνος Σας και για την Ανθρωπότητα ολόκληρη να Σας εμπορεύονται κάμποσοι για να πλουταίνουν!... Σ' άλλα κράτη υπάρχουν νόμοι που δένουν τους διαφόρους αυτούς, υπάρχουν σωματεία εργατικά, υπάρχουν αι απεργίαι που κάνουν τους αφεντικούς Σας να τρέμουν, γιατί άμα δεν τους δουλέψετε σεις αυτοί θα πεθάνουν της πείνας... σηκώσετε την σημαίαν του εγωισμού Σας ... και γνωρίσετε την δύναμιν Σας. Συστήσατε ένα σωματείον εργατικόν που μόνον Εσείς οι σκλάβοι να το αποτελέσετε και να κτυπήσετε και να απαιτήσετε να ελευθερωθήτε μ' αυτό... Εμπρός λοιπόν! (Κοινωνιστής)». ²⁰

Έτσι, το διαπιστούμενο κενό κρατικής και εργατικής παρέμβασης στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας ήρθε να συμπληρώσει η πρωτοβουλία του συνδικαλιστικού οργάνου των Δασκάλων, σε συνεργασία με τους φιλανθρωπικούς συλλόγους, για την διοργάνωση και

λειτουργία του πρώτου ΚΣΑΚ στα Χανιά. Τα χρήματα για την ίδρυσή του προήλθαν, όπως γράφτηκε στις εφημερίδες, από τις «γενναίες εισπράξεις» μιας θεατρικής παράστασης: *«Υπέρ του από πολλού χρόνου εν Χανίοις υπό την διεύθυνσιν του ημετέρου Συλλόγου λειτουργούντος Κυριακού Σχολείου των απόρων κορασίων, εδίδετο την παρελθούσαν Πέμπτην 28 λήγοντος εν τη αιθούση του Χρυσοστόμου υπό του θιάσου Βασιλ. Στεφάνου ενεργητική παράστασις καθ' ην επαίχθη η 'Τόσκα'... Δυστυχώς όμως, το μεν ένεκα της παρεπιδημούσης εν τη πόλει μας Ιταλικής Οπερέττας..., το δε ένεκα του πολιτικού αναβρασμού λόγω των προσεγγιζουσών τότε δημ. εκλογών, η συγκέντρωσις εις την ενεργητικήν του Κυριακού μας Σχολείου ήτο ουχί όση προσεδόκατο, παρ' όλην την κατά το παρελθόν έτος συρροήν του πλήθους εν τω θεάτρω του Δημοτ. κήπου, ένθα υπό του αυτού θιάσου και υπέρ του ιδίου σκοπού εδίδετο 'η Γαλάτεια' του κ. Βασιλειάδου, ης αι γενναίαι εισπράξεις επαρκώς διετέθησαν εις την ίδρυσιν του Σχολείου τούτου... Η 'Άσπίς' εν τούτοις... εκφράζει θερμάς ευχαριστίας εις την επίλεκτον μερίδα της ημετέρας κοινωνίας, ήτις χάρις εις τα φιλάνθρωπα αυτής συναισθήματα αυθορμήτως ετίμησε την εσπερίδα χάριν του σκοπού ον επεδίωκε αύτη...».*²¹

Εντούτοις, η προσπάθεια του Συλλόγου συχνά συναντούσε την αδιαφορία και ολιγωρία της κοινωνίας για τους απόκληρους, και κυρίως για τα άπορα κορίτσια, αφού για τα άπορα αγόρια είχαν μεριμνήσει καλύτερα.²² Τα δημοσιεύματα στις στήλες του περιοδικού του Συλλόγου και των εφημερίδων κάνουν έκκληση στα ευγενικά και φιλάνθρωπα αισθήματα της ευπορούσας τάξης, ώστε να μην εμποδίζει την φοίτηση των κοριτσιών στα σχολεία αυτά: *«Πτωχά και εστερημένα προστασίας κοράσια μη δυνάμενα να φοιτώσιν εις τα δημόσια σχολεία, υπηρετούντα εις οικογενείας ξένας, ή περιτρέχοντα τας οδούς, ή αποφεύγοντα τον κόσμον και το φως εις ερημικήν και απροσπέλαστον καλύβην, κοράσια τοιαύτα είναι σκοπός να μορφωθώσιν, αναπτυχθώσι και διαπαιδαγωγηθώσιν κατά το δυνατόν εις το σχολείον τούτο. Η ευπορούσα και η ανεπτυγμένη τάξις των πολιτών, ελπίζομεν ότι ως δια παν φιλάνθρωπον και γενναίον έργον ουδέποτε μέχρι σήμερα υστέρησεν ούτω και εις την προκειμένην περίπτωση θα συντρέξη τον Σύλλογον εις τον ευγενή αυτού σκοπόν και θα διατρανώση έργω τε και λόγω ότι υπό ευγενεστάτων πάντοτε αισθημάτων υπέρ των ενδεών και των αναξιοπαθούντων κατέχεται. Προ παντός ο Σύλλογος ποιείται έκκλησιν προς τους πολίτας όπως μη παρακωλύσωσι την κατά Κυρακινήν φοίτησιν εις το Σχολείον τούτο των παρ' αυτοίς ιδίων ή ξένων και επί μισθώ εργαζομένων κορασίων».*

Με βάση, λοιπόν, τα δημοσιεύματα αυτά, και με δεδομένο τις διαδικασίες περιθωριοποίησης των άπορων κοριτσιών, μπορούμε να δώσουμε αδρομερώς μόνο την τυπολογία της «περιθωριακότητας» τους (όπως θα έλεγε και ο Le Goff, 1994, σ. 26), χωρίς όμως τα όρια να είναι και σαφή:

1. Φτωχά και εξαθλιωμένα (παρατεταμένη προφανώς κατάσταση φτώχειας),
2. Ανυπεράσπιστα και απροστάτευτα,
3. Θύματα οικονομικής ανάγκης,
4. Εργαζόμενα ως υπηρέτριες σε ξένες οικογένειες (*«υπηρετούντα εις οικογενείας ξένας»*),²³ και σε
5. Ζητιάνες (*«περιτρέχοντα τας οδούς»*).

Τα κορίτσια αυτά που ζούσαν στο περιθώριο της κοινωνίας, *«αποφεύγοντα τον κόσμον και το φως εις ερημικήν και απροσπέλαστον καλύβην»*, δούλευαν όλη μέρα και δεν είχαν ούτε τη διάθεση, ούτε και το χρόνο να φοιτήσουν στο δημόσιο σχολείο που θεωρούνταν «ανώφελη» πολυτέλεια. Μάλιστα, για πολλά εργαζόμενα κορίτσια δεν ίσχυε ούτε η αργία της Κυριακής (η αταξικότητα του μορφώματος «άπορα» δεν ήρε την έμφυλη αναπαράστασή του). Η κρητική κοινωνία, κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο, φαίνεται να ένιωθε βαθιά αποστροφή στη χειρωνακτική εργασία, η οποία ερχόταν σε πλήρη αντίφαση με την κυρίαρχη ελπίδα για ένταξη στα μικροαστικά στρώματα των πόλεων. Το 1906 ο Αντ. Γιάνναρης παρατηρούσε ότι: *«οι πλείστοι των ...εγγραμμάτων ανδρών οι τε αργούντες και οι έχοντες μεν ασχολίας, αλλά δυσφορούντες επί τη εαυτών τύχη (τοιούτοι δ' εισίν οι πλείστοι) πάντες ούτοι επιδιώκουσιν αγρύπνως συμφέρουσάν τινα και μάλλον ικανοποιόν, εν ταυτώ δ' ανετωτέραν ασχολίαν ή θέσιν. Ουδέ πρέπει να παρίδωμεν ότι εις τους ανωτέρω εγγραμμάτους θεσισκόπους ή θεσιθήρας ανάγκη να προστεθή η άλλη μεγάλη φάλαγξ των αγγραμμάτων οίτινες επιδιώκουσι και αυτοί θέσιν... Ούτος είνε ο κύριος λόγος δι' ον οι τοσοούτοι αργοί...*

καιροφυλακτούσι δημοσίαν τινά θέσιν».²⁴ Συνεπώς, η εικόνα του εργαζόμενου κοριτσιού αποτελούσε ευθεία βολή στην αδυναμία της οικογένειάς του να το συντηρήσει και επομένως στην χαμηλή κοινωνική του θέση. Το γεγονός αυτό είχε αρνητικές συνδηλώσεις στο κοινωνικό αξιακό σύστημα, οπότε έπρεπε να αποφεύγεται η δημόσια εμφάνιση και η συναναστροφή του: «Κορίτσια ανήκοντα εις την κατωτέραν τάξιν, τα πλείστα πτωχά, εντρέποντο να λέγουν ότι είναι υπηρέτριαι ή ράπτριαι... και ο αδελφός ή συγγενής... αποφεύγει να αναγνωρίση και χαιρετίση την εκ του εργαστηρίου της επιστρέφουσα συγγενή του...» (Ρηγίνος, 1995, σ. 31). Στην Κρήτη, ιδιαίτερα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, σε σύνολο 3.946 γυναικών που εξακριβώθηκε το επάγγελμα ή το επιτήδευμά τους: 2.606 (1,98%) ήταν υπηρέτριες και εργάτριες, 266 (0,17%) εργάζονταν στα χωράφια, 536 στη βιομηχανία (0,36%), 28 (0,01%) στο εμπόριο, ενώ 202 απογράφηκαν στην κατηγορία «επαίται, αλήται και ιερόδουλοι».

Ενταγμένη, λοιπόν, σε ένα τέτοιο αξιολογικό πλαίσιο που στιγμάτιζε κοινωνικά τους αποδέκτες της η πρόνοια προς τους φτωχούς έδειχνε με το δάχτυλο και ποιοι ήταν οι εν δυνάμει «ανυπόληπτοι» της κοινωνίας, ενεργοποιώντας παράλληλα έναν κοινωνικό έλεγχο με διακριτούς ρόλους ιεραρχήσεις, κυρώσεις και κοινωνικούς αποκλεισμούς. Οι φτωχοί και οι άποροι αποτελούσαν συχνά τη «μάζα των άπλυτων» (Αλεξίου, 1998, σ. 164). Η σύγκρισή τους προς κάποιες ομάδες ‘άλλων’ τους καθιστούσε κοινωνικό μόρφωμα με εντελώς αρνητικά χαρακτηριστικά τα οποία βίωναν ποικιλοτρόπως (πολλαπλή «θυματοποίηση») (Vincent, 1994, σσ. 11-20).

Σχολεία –‘Φάρμακα’ και ο Κανονισμός των Κυριακών Σχολών του Π. Δ. Συλλόγου

Τα Κυριακά σχολεία, όχι μόνο στην Κρήτη, θα πρέπει γενικά να τα δούμε στο πλαίσιο μιας φουκοϊκής τεχνολογίας ελέγχου και ρύθμισης μιας ομάδας πληθυσμού που θεωρούνταν κοινωνική απειλή με στόχο την βιοψυχική προσαρμογή της στους βιορυθμούς μιας εντατικοποιημένης εργασίας και ενστάλαξης ενός εργασιακού ήθους. Τα εκπαιδευτικά αυτά ιδρύματα συνιστούσαν, παράλληλα, μηχανισμό εγχάραξης των ιδεολογικών σταθερών του αστικο-οικονομικού συστήματος και διεκυστίνδα εκμάθησης κοινωνικών ρόλων και συστημάτων, ιεραρχικά προσδιορισμένων γνώσεων, ανταποκρινόμενων στις ανάγκες παραγωγής και στον καταμερισμό και επιμερισμό της εργασίας (Αλεξίου, 1998, σ. 279).

Ως μορφή αρωγής η ίδρυση και λειτουργία των Κυριακών σχολείων αντανάκλα αφενός μεν ένα χωροταξικό πρόβλημα: την ύπαρξη στις πόλεις απόρων, και αφετέρου ένα ιδεολογικό: την προσπάθεια της αστικής τάξης να προωθήσει τις αξίες της και να ηγεμονεύσει ιδεολογικά και σε αυτή την ομάδα πληθυσμού. Άλλωστε, η φιλανθρωπία δεν επεδίωκε την ισότητα που ήταν αντίθετη στη θέληση του Θεού και παράγων ανατρεπτικός του κοινωνικού οικοδομήματος. Μέσα από την οπτική αυτή η φτώχεια ως κοινωνικό φαινόμενο ερμηνευόταν μέσα στη φιλελεύθερη σκέψη ως αρρώστια που έχρηζε άμεσης θεραπείας. Αποτελεσματικά, λοιπόν, ‘φάρμακα’ κρίθηκαν η δημιουργία ιδρυμάτων για την περίθαλψη των φτωχών και απόρων κοριτσιών, η παροχή εργασίας και κυρίως η εκπαίδευση τους. Κατά τον 19^ο αιώνα, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη, υπήρξε μια συστηματοποίηση στον τομέα της ιδρυματικής περίθαλψης, η οποία διευρύνθηκε και προσανατολίστηκε στον αποκαταστατικό της ρόλο: το περιθαλπτόμενο άτομο έπρεπε να δοθεί πίσω στην κοινωνία χωρίς πλέον τα «πάθη» του ή τα ελαττώματά του (Μαστρογιάννης, 1958, σ. 106).

Έτσι, καλλιεργήθηκε η αντίληψη ότι με την ίδρυση και συντήρηση «τοιούτων ιδρυμάτων θ’ απαλλάζωμεν εκ της αμαθείας μεν μυριάδας ανθρώπων, θα σώσωμεν δ’ εκ φθοροποιών κέντρων χιλιάδας ψυχών» (Εκκλησιαστική Αλήθεια, 1909, σ. 390). Όταν το νεαρό άτομο είναι ανεπιτήρητο το διεκδικούν δύο δυνάμεις: η κοινωνία και οι «φαυλόβιοι». Η επιχειρηματολογία αυτή, που συνοδεύει την ηθική μόρφωση, δηλαδή την προσπάθεια μετατροπής των φτωχών κοριτσιών σε φορείς ‘εκπολιτισμού’ των λαϊκών στρωμάτων, ταυτίζεται εν πολλοίς και με τον παιδαγωγικό λόγο της εποχής, τον οποίο χρησιμοποιούν και οι φεμινίστριες της Εφημερίδας των Κυριών για να διεκδικήσουν τη βελτίωση της θέσης των γυναικών. Έτσι, στο πλαίσιο της παιδικής εργασίας επανακαθορίστηκε και το περιεχόμενο μιας εκπαίδευσης που στόχευε εκ νέου στην προετοιμασία ενάρετων, ηθικών, χριστιανών και

πατριωτών γυναικών (Κορασίδου, 1995, σ. 220). Τον παιδαγωγικό και εκπολιτιστικό ρόλο ανάλαβαν οι Σχολές των απόρων παιδών και κορασίδων. Αδιαπραγμάτευτοι λόγοι εισαγωγής των παιδιών στην παραγωγή ήταν ότι το αγόρι θα μάθει μια τέχνη και το κορίτσι θα γίνει παραγωγικό στο οικογενειακό πλαίσιο. Η εργασία ηθικοποιεί και διαφυλάσσει το κορίτσι από πολλούς κινδύνους, αλλά και η ευγένεια υποχρεώνει, όπως παρατηρεί ο Francois Ewald: «η ηθικοποίηση είναι ακριβώς αυτό, η πρακτική που συνίσταται στην ανάληψη της ευθύνης για τον εργάτη και για το σύνολο της ύπαρξής του, των αναγκών του και της ασφάλειάς του, και που έχει ως στόχο να του εμφυσήσει αυτό το είναι που του λείπει και που αυτό μόνο θα τον κάνει πραγματικά παραγωγικό» (Ewald, 2000, σ. 111).

Όμως, τα ΚΣΑΚ –και θα ήταν ιστορικά άτοπο να αγνοηθεί η συμβολή τους αυτή– αποτελούσαν και το μόνο μέσο καταπολέμησης του αναλφαβητισμού για τα παιδιά αυτά, μόλο τα προβλήματα που είχαν. Στην Κρήτη στα 1900 επί 303.543 κατοίκων (269.319 Χριστιανών, 33.496 Μουσουλμάνων και 728 Ισραηλιτών), οι 218.344 ήταν αγράμματοι και από αυτούς οι 130.145 ήταν γυναίκες.²⁵

Την πρωτοβουλία, λοιπόν, για την ίδρυση τέτοιων σχολείων και σύνταξης του πρώτου κανονισμού τους ανέλαβε ο Παγκρήτιος Δημοδιδασκαλικός Σύλλογος σε αντίθεση με την ελεύθερη Ελλάδα, όπου εκεί την ίδρυση είχαν αναλάβει οι γυναίκες μέσω των σωματείων τους. Την ίδρυση των σχολείων αυτών στην Κρήτη υποδέχθηκαν με ενθουσιασμό ο τοπικός τύπος και το όργανο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η «Εκκλησιαστική Αλήθεια», τα οποία παράλληλα, και αυτό θα πρέπει να το έχουμε κατά νου, έκαναν μεγάλες προσπάθειες για να υποκαύσουν την φιλοπατρία και φιλοτιμία των Κρητικών, ώστε να συνεργαστούν και να στηρίξουν το νέο θεσμό. Για «ευγενές διάβημα» έκανε λόγο η χανιώτικη εφημερίδα ο «Κήρυξ», η οποία έγραψε: «Αδεία της Ανωτ. Διευθύνσεως της Παιδείας το Συμβούλιον του παγκρητίου Δημολογικού Συλλόγου επελήφθη έργου... το οποίον αγόμενον εις αίσιον πέρας θα επισύρη επ' αυτό την ευγνωμοσύνην της κοινωνίας. Εάν δια τα άπορα άρρενα παιδιά ελήφθη η δέουσα μέριμνα, εν τούτοις δια τα άπορα θήλεα παιδιά αδιαφορία τις και αστοργία μέχρι σήμερα παρετηρήθη... Είναι εν τούτοις βέβαιον... ότι όπου και όταν επεφάνη τοιαύτη ευγενής διάθεσις υπέρ εποπλώσεως κοινωνικών πληγών, η διάθεσις αυτή δεν εύρε ψυχάς γενναίας και ευαισθήτους ίνα παντοιοτρόπως προαχθή και βιώσιμος καταστή η αγαθή πρωτοβουλία».²⁶ Και για «φιλογενή και φιλόανθρωπον πράξιν» το περιοδικό «Εκκλησιαστική Αλήθεια»: «Υπέρ της παιδεύσεως των απόρων κορασίων φιλογενή και φιλόανθρωπον πράξιν του εν Χανίοις Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου των Κρητών (Παγκρητίου) εγκαίρως ηγγείλαμεν, μνείαν εύφημον ποιησάμενοι, κατά καθήκον, του πράγματος. Την απόφασιν του σωματείου τούτου, τεθείσαν εις ενέργειαν, έκριναν μιμήσεως αξίαν πάντες οι μετά του παλαιού σοφού φρονούντες ότι όπου παραμελείται της γυναικός η εκπαίδευσις και πνευματική ανάπτυξις, εκεί δέον να θεωρηται το ήμισυ της πολιτείας ανομοθέτητον». Μάλιστα είναι αξιοπαρατήρητο ότι το συγκεκριμένο περιοδικό την Κρήτη θεωρεί πρότυπο για την ίδρυση ανάλογων σχολείων και στην Αθήνα, χωρίς να κάνει καμία μνεία στο σχολείο της Παρρέν, παρά μόνο στο σχολείο απόρων παιδών του Συλλόγου «Παρνασσός»: «Χαίροντες δε κατ' αυτάς είδομεν ότι, από τριών εβδομάδων, το διοικητικόν συμβούλιον του εν Αθήναις ηθικοθηρησκευτικού Συλλόγου 'Τριών Ιεραρχών' αγγγέλλει την υπ' αυτού σύστασιν κυριακού σχολείου των απόρων κορασίων... ου εισηγηται γίνονται οι λόγοι και διδάσκαλοι της Κρήτης».²⁷

Παρά τις κοινωνικές, λοιπόν, αγκυλώσεις και αποστροφές που υπήρχαν, όπως διαπιστώνει κανείς από την ανάγνωση των δημοσιευμάτων αυτών, οι δάσκαλοι συνέταξαν κανονισμό και τον έθεσαν σε άμεση λειτουργία. Η ανάγνωση του κανονισμού πείθει ότι ο Σύλλογος πρόκρινε κυρίως το αγγλοσαξονικό πρότυπο στην διοργάνωση και εσωτερική λειτουργία των σχολείων αυτών, ονομάζοντας τα φιλόανθρωπα ιδρύματα με σκοπό την ηθική και πρωτίστως διανοητική ανάπτυξη των άπορων κοριτσιών.

Τα μαθήματα γινόταν την Κυριακή μετά τη λειτουργία και τις εορτές (ενίοτε και τις θερινές διακοπές) επί ένα τρίωρο, ενώ τη διδασκαλία αναλάμβαναν πτυχιούχες κυρίως δασκάλες. Τα βιβλία παρέχονταν δωρεάν από το Σύλλογο, σε αντίθεση με ότι ίσχυε στην ελεύθερη Ελλάδα, όπου: «Η διδασκαλία στο Κυριακό σχολείο γινόταν χωρίς βιβλία και προγράμματα», όπως αναφέρει η Κορασίδου (1995, σ. 218). Τα κορίτσια στα Κυριακά σχολεία της Κρήτης διδάσκονταν: α') Καινή Διαθήκη, β') Ανάγνωση, γραφή και

γραμματική, γ') Αριθμητική, δ') Καθήκοντα προς το Θεό, προς τον εαυτό και την κοινωνία, ε') Οικιακή οικονομία, στ') Ελληνική Ιστορία, ζ') Υγιεινή, η') Χειροτεχνήματα. Χωρίς όμως να διευκρινίζεται σε ποιες τάξεις το κάθε μάθημα.

Την εποπτεία τους είχε πενταμελής επιτροπή «εκ Κυριών ευπαιδευτών» που ήταν «τακτικά ή επίτιμα μέλη του Π. Δ. Σ.», με την επωνυμία «Η Διευθύνουσα τα των Κυριακών σχολών επιτροπεία». Η θητεία της επιτροπής ήταν μονοετής. Στο κανονισμό ορίζονται, επίσης, τα καθήκοντά της επιτροπής και οι πόροι των σχολείων, τα καθήκοντα της Διευθύντριας, η οποία μεταξύ άλλων υπέβαλλε εκθέσεις προόδου και διαγωγής των μαθητριών ανά μήνα ή τριμηνία, εξέταζε και κατάτασσε τα κορίτσια σε τάξεις, συνέταζε το πρόγραμμα μαθημάτων και κατήγγειλε στην Διευθύνουσα επιτροπεία «παν άτοπον».

Στον προτεινόμενο κανονισμό οριζόταν ακόμα οι αμοιβές και οι τιμωρίες (μέχρι την αποβολή), ενώ σημαντικό ήταν το άρθρο 21, στο οποίο οριζόταν ότι «εις κοράσια διακρινόμενα επί επιμελεία προσέρχεται αρωγός ο Σύλλογος, προς περαιτέρω σπουδήν αυτών».

Αναλυτικότερα, τα εικοσιοκτώ άρθρα του Κανονισμού, που για πρώτη φορά δημοσιεύεται εδώ, μετά την πρώτη δημοσίευσή του στο περιοδικό του Π.Δ. Συλλόγου, την «Ασπίδα», όριζαν τα εξής:

Άρθρον 1. Ο Παγκρήτιος Διδασκαλικός Σύλλογος συμφώνως τω Β' κεφαλαίω και άρθρο Δ' εν συνδυασμώ προς τα άρθρα 6, 9, 10 και 11 του καταστατικού αυτού ιδρύει φιλανθρωπικά ιδρύματα σκοπόν έχοντα την ηθικήν μόρφωσιν, και διανοητικήν ανάπτυξιν απόρων κορασίων, μη δυναμένων να φοιτήσιν εις τα άλλα σχολεία, και φέροντα την επωνυμίαν «Κυριακά Σχολεία απόρων κορασίων».

Άρθρον 2. Προς τον σκοπόν τούτον τα ειρημένα κοράσια προσέρχονται κατά τας Κυριακάς ή και κατά τας εορτάς καθ' ας αργούσι τα δημόσια σχολεία, μετά την θείαν λειτουργίαν, εις τας Κυριακάς σχολάς.

Άρθρον 3. Πόροι των Κυριακών σχολών είναι οι εξής: α') Οι εν τω καταστατικό του Παγκρητίου Δημ. Συλλόγου οριζόμενοι πόροι. β') Αι τακτικά συνδρομαί αι προς τον σκοπόν τούτον οριζόμενοι υπό της Διευθυνούσης Επιτροπής. γ') Οι έκτακτοι πόροι οι εξευρισκόμενοι εκάστοτε υπό της Διευθυνούσης επιτροπής και της Διευθύνσεως του Συλλόγου. δ') Αι προσφοραί εις είδη ή και χρήμα υπό των δωρητών διατιθέμεναι συμφώνως τη θελήσει αυτών.

Άρθρον 4. Τα διδακτικά βιβλία των εν ταις Κυριακαίς σχολαίς εκπαιδευομένων κορασίων παρέχονται δωρεάν υπό του Π.Δ. Συλλόγου.

Άρθρον 5. Τα εν τοις σχολείοις φοιτώντα κοράσια διαιρούνται αναλόγως της προόδου αυτών εις τάξεις και διδάσκονται δωρεάν εκ των μαθημάτων τα εξής: α') Καινήν Διαθήκην εκ των Θρησκευτικών. β') Ανάγνωσιν, γραφήν και γραμματικήν εκ των Ελληνικών. γ') Αριθμητικήν. δ') Καθήκοντα προς τον Θεόν, προς εαυτά και την κοινωνίαν. ε') Οικιακήν οικονομίαν. στ') Ελληνικήν Ιστορίαν. ζ') Υγιεινήν. η') Χειροτεχνήματα.

Άρθρον 6. Η επί των Κυριακών σχολείων εποπτεία ανατίθεται εις επιτροπήν εκ Κυριών ευπαιδευτών ήτις φέρει το όνομα 'Η Διευθύνουσα τα των Κυριακών σχολών επιτροπεία'. Αποτελείται δε αύτη εκ του επόπτου των σχολών ως Προέδρου και 4 τουλάχιστον Κυριών εκ των δυναμένων να εκλεγώσι τακτικά ή επίτιμα μέλη του Παγκ. Δ. Συλλόγου, συμφώνως των 12ω και 14ω άρθρω του Καταστατικού αυτού, τη προτάσει του επόπτου υπό του συμβουλίου του Συλλόγου εκλεγομένων.

Άρθρον 7. Η διάρκεια της Διευθυνούσης Επιτροπείας είναι μονοετής, καθήκοντα δε αυτής είναι τα εξής: α') Η πρότασις του διορισμού του καταλλήλου διδακτικού προσωπικού των Σχολών εις το Συμβούλιον του Συλλόγου. β') Η φροντίς περί εγγραφής και τακτικής φοιτήσεως των κορασίων. γ') Η εξεύρεσις πόρων προς συντήρησιν των Κ. Σχολών. δ') Η εκ περιτροπής παρουσία αυτής κατά την ώραν των μαθημάτων. ε') Η σύνταξις και υποβολή προς την Διεύθυνσιν του Συλλόγου του Προϋπολογισμού των Σχολών.

Άρθρον 8. Η Διευθ. Επιτροπεία συνεδριάζει τακτικώς μεν κατά 15ήμερον εκτάκτως δε οσάκις παραστή ανάγκη, θεωρείται δε εγκύρως συγκεκριμένη εάν η πλειοψηφία των μελών αυτής παρίσταται κατά την συνεδρίαν.

Άρθρον 9. Αι αποφάσεις της επιτροπείας λαμβάνονται κατά πλειοψηφίαν. Ο Πρόεδρος έχει εν ισοψηφία την νικώσαν ψήφον. Μόνον αι τας εν γένει δαπάνας των Κυριακών σχολών αφορώσαι αποφάσεις υπόκεινται εις την έγκρισιν του Συμβουλίου του Π.

Δ. Συλλόγου, πάσαι δε αι λοιπαί αποφάσεις αι αναγόμεναι εις την εσωτερικήν διοίκησιν των Κ. Σχολών δεν χρήζουσι τοιαύτης.

Άρθρον 10. Ο Πρόεδρος του Συλλόγου ειδοποιούμενος εγκαίρως υπό του επόπτου των Σχολών παρακάθεται αυτοδικαίως εις τας συνεδριάς της Διευθynούσης Επιτροπείας, δίδει γνώμην επί των συζητουμένων θεμάτων και δικαιούται εν περιπτώσει διαφωνίας αυτού προς την Διευθynουσαν Επιτροπείαν επί ζητημάτων θιγόντων τα συμφέροντα του συλλόγου να διαλύση την συνεδρίαν και καλών αυθημερόν το Συμβούλιον του Συλλόγου να αναφέρη αμέσως τα της διαφωνίας ίνα επ' αυτών τούτο αποφανθή.

Άρθρον 11. Πασών των συνεδριών της Επιτροπείας κρατούνται πρακτικά άτινα κατά το τέλος της συνεδρίας αναγιγνώσκονται χωρίς να υπάρχη ανάγκη επικυρώσεως αυτών και κατά την προσεχή συνεδρίαν.

Άρθρον 12. Τον επόπτην απόντα ή κωλυόμενον αντικαθιστά ο αναπληρωτής αυτού, υπό της επιτροπείας των Κ. Σχολών εκλεγόμενος ήτις ωσαύτως εκλέγει και τον γραμματέα αυτής. Αμφότεροι είναι εκ των μελών ταύτης.

Άρθρον 13. Ο γραμματεύς της Δ. Επιτροπείας κρατεί τα πρακτικά των συνεδριών αυτής και φυλάττει το αρχείον.

Άρθρον 14. Εν περιπτώσει παραιτήσεως μέλους τινός της Διευθynούσης επιτροπείας ο επόπτης εντός 10 το πολύ ημερών προτείνει τον αντικαταστάτην του εις το Συμβούλιον του Συλλόγου το οποίον αμέσως προβαίνει εις την εκλογήν του αντικαταστάτου.

Άρθρον 15. Τα εν τω 5ω άρθρω αναφερόμενα μαθήματα διδάσκονται υπό πτυχιούχων διδασκαλισσών, τη προτάσει της Διευθynούσης Επιτροπείας, υπό του Συμβουλίου του Π. Δ. Συλλόγου.

Άρθρον 16. Εκτάκτως δύναται να ανατεθή υπό της Διευθynούσης Επιτροπείας εν συνεννοήσει μετά της Διευθynσεως του Συλλόγου η διδασκαλία εν ταις Κυρ. σχολαίς και εις πρόσωπα εκτός των τακτικών διδασκάλων.

Άρθρον 17. Η διεύθυνσις των Κυριακών σχολών ανατίθεται υπό του Συμβουλίου του Π. Δ. Συλλόγου τη προτάσει της Δ. Επιτροπείας εις πτυχιούχον διδασκάλισσαν επί μισθώ ή αμισθί· έχει δε αύτη τα εξής καθήκοντα: α') Διδάσκει εν αυταίς. β') Προΐσταται του Συλλόγου των διδασκαλισσών και προσκαλεί αυτόν εις συνεδρίαν κατά μήνα. γ') Φροντίζει ίνα πάσαι εν αυταίς υπηρετούσαι εκπληρώσιν απακριβώς τα καθήκοντα αυτών. δ') Υποβάλλει εγγράφως δια της Διευθynούσης τας Κ. Σχολάς επιτροπείας εις την σκέψιν και απόφασιν της Διευθynσεως του Π. Δ. Συλλόγου όσα κρίνει αναγκαία δια την πρόοδον και τελειοποίησιν των σχολών. ε') Εξετάζει μετά των αρμοδίων διδασκαλισσών τα προσερχόμενα κοράσια και κατατάσσει έκαστον τούτων εις την προσήκουσαν τάξιν. στ') Υποβάλλει κατά μήνα ή τριμηνίαν έκθεσιν περί της προόδου και διαγωγής των μαθητριών και περί της φοιτήσεως αυτών. ζ') Συντάσσει μετά των λοιπών διδασκαλισσών το πρόγραμμα των μαθημάτων και υποβάλλει τούτο υπό την έγκρισιν του συμβουλίου του Συλλόγου. η') Παρασκευάζει τα των εξετάσεων και διαγωνισμών. θ') Καταγγέλλει εις την Διευθynουσαν επιτροπείαν τα τυχόν άτοπα, ίνα επέρχεται ταχέως η διόρθωσις αύτη. Αμέσως προΐσταμένη αρχή ταύτης είναι η διεύθυνουσα επιτροπεία εις ην αναφέρεται δια πάσαν τυχόν διαφωνίαν αυτής μετά των λοιπών διδασκαλισσών.

Άρθρον 18. Προ της ενάρξεως των μαθημάτων τα κοράσια προσέρχονται πάντα εις μίαν αίθουσαν ένθα επί παρουσία παντός του διδακτικού προσωπικού γίνεται προσευχή και εκ περιτροπής υπό μιας διδασκαλίσεως σύντομος ηθική διδασκαλία επί τη βάσει του Ευαγγελίου της Κυριακής, μη υπερβαίνουσα την 1)2 ώραν.

Άρθρον 19. Τα εν τοις Κυριακοίς σχολείοις φοιτώντα κοράσια αμείβονται ως εξής: α') Δι' επαίνου. β') Δι' απονομής βραβείων. Τιμωρούνται δε αναλόγως του σφάλματος αυτών ως εξής: α') Με την επί τινα χρόνον εις ορθίαν στάσιν κράτησιν. β') Με επίπληξιν ενώπιον πάντων των κορασιών. γ') Με αποβολήν εκ του σχολείου.

Άρθρον 20. Εις νοσούν κοράσιον των σχολών του Συλλόγου προσέρχεται ούτος αρωγός κατά το δυνατόν.

Άρθρον 21. Εις κοράσια φοιτώντα εις τας Κυριακάς σχολάς και διακρινόμενα επί επιμελεία προσέρχεται αρωγός ο Σύλλογος εάν τούτο είναι δυνατόν προς περαιτέρω σπουδήν αυτών.

Άρθρον 22. Η ενδυμασία των μαθητριών των σχολών του Συλλόγου εάν επιτρέπωσιν οι πόροι αυτού παρέχεται υπ' αυτού· πρέπει δε να είναι ομοιόμορφος και εύσχημος.

Άρθρον 23. Άπαξ του έτους καθ' ημέραν οριζομένην υπό της Διευθυνούσης επιτροπής τελείται λειτουργία υπέρ των δωρητών των σχολών.

Άρθρον 24. Κατά τας ορισμένας υπό της Εκκλησίας νηστείας εξομολογούνται άπαντα τα κοράσια και μεταλαμβάνουσι των αγράντων μυστηρίων.

Άρθρον 25. Κατά μήνα Μάιον εν ημέρα υπό της Διευθυνούσης Επιτροπής οριζομένη ενεργούνται αι εξετάσεις οπότε γίνεται και η απονομή των βραβείων.

Άρθρον 26. Πάσα δαπάνη ενεργείται επί τη βάσει προϋπολογισμού συντασσομένου υπό της Διευθυνούσης Επιτροπείας και εγκρινόμενου υπό της Διευθύνσεως του Π. Δ. Συλλόγου.

Άρθρον 27. Τα Κυριακά Σχολεία έχουσιν ιδίαν σφραγίδα φέρουσαν εν τω μέσω σταυρόν μετ' αγκύρας και κύκλω τα εξής: «Κυριακόν Σχολείον Χανίων Παγ. Δημ. Συλλόγου».

Άρθρον 28. Ο παρών κανονισμός τίθεται εν ισχύϊ μέχρι της εγκρίσεώς του υπό του Συλλόγου, επιδέχεται δε την επί τα κρείττω μεταβολήν μετά εν έτος». ²⁸

Ο προτεινόμενος κανονισμός αν και συντάχθηκε με το βλέμμα στραμμένο στους υποτιμημένους και αποκλεισμένους από την εκπαίδευση, και μάλιστα σε μια ιδιαίτερα ευαίσθητη υποομάδα τους, τα φτωχά κορίτσια, στην πραγματικότητα δεν μπορούσε να υπερβεί τα ιδεολογικά όρια της λεγόμενης, κατά τον Le Goff (1994, σ. 26) «ιερής κοινότητας», και κινούνταν σε μια βάση υλικής και πνευματικής προσφοράς που απέβλεπε στην μηχανική αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και των προτύπων της, η οποία, συνειδητά ή ασυνείδητα, αντιμετώπιζε «καχύποπτα» τον πληθυσμό αυτό. Ο κανονισμός δεν παύει να ενισχύει μια ιεραρχία με κανονιστικές αρχές (auctoritates) που εξαντλούνταν περισσότερο σε μια εκ των άνω επιβαλλόμενη πειθαρχία παρά με αυτό καθαυτό το πρόβλημα της αντιμετώπισης των συνθηκών ζωής και απαιδευσίας των κοριτσιών, και χωρίς να υπάρχει μέριμνα για ψυχολογική και κοινωνική υποστήριξη των παιδιών αυτών. Δέκα από τα άρθρα του, τα υπ' αριθ. 1, 2, 4, 5, 15, 16, 17 (μερικώς), 18, 19, 21, 25, έχουν να κάνουν με το σκοπό της εκπαίδευσής τους, το περιεχόμενό της, τους δασκάλους τους, την πρόδοό τους, ενώ τα υπόλοιπα δεκαοκτώ, με τους πόρους των σχολείων αυτών, την εποπτεία τους, τις συνεδρίες της επιτροπής ελέγχου τους, τις υποχρεώσεις της διευθύντριας και τους δωρητές. Πρόγραμμα και πόροι, δηλαδή τα «σοβαρά» ζητήματα που παρέπεμπαν στην δημόσια σφαίρα των ανδρών, ελέγχονταν κατ' ευθείαν από το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου, ενώ τα άλλα, τα λιγότερο «σπουδαία» αφήνονταν στην γυναικεία φύση, είτε στη Διευθύντρια είτε στις «ευπαιδευτες» κυρίες που ήταν η προϊσταμένη αρχή της.

Το άρθρο 23, όμως, αποκαλύπτει το πραγματικό κίνητρο της φιλανθρωπικής παρέμβασης: την επιδεικτική προβολή μιας φιλάνθρωπης εικόνας της ανώτερης και μεσαίας κοινωνικής τάξης που επεδίωκε με κάθε τρόπο την στερέωση της εξουσίας της επί των αδυνάτων με τρόπο μεγαλοπρεπή: «Άπαξ του έτους καθ' ημέραν οριζομένην υπό της Διευθυνούσης επιτροπής τελείται λειτουργία υπέρ των δωρητών των σχολών».

Ωστόσο στα 1912 παρατηρείται μια μικρή αλλά σημαντική μεταστροφή των αντιλήψεων αυτών, τουλάχιστον σε επίπεδο κοινής γνώμης και δημόσιου λόγου· το ζήτημα παροχής βασικής εκπαίδευσης δεν θεωρούνταν πλέον θέμα φιλανθρωπικό, αλλά πρωτίστως πολιτικό και πολιτειακό. Και εδώ πρωταγωνιστές είναι πάλι οι δάσκαλοι: «*Παραλαμβάνομεν εκ της Άκροπόλεως τα κατωτέρω. Ό κ. Χ. Οικονόμος ευρίσκει δυστυχώς δικαιολογήσιμον την αμεριμνησίαν της Πολιτείας περί τα Κυριακά σχολεία. Με το επιχείρημα ότι η Πολιτεία δεν επαρκεί εις όλα και ότι σύλλογοι φιλανθρωπικοί, όπως ο Άαρνασσός, έπρεπε να πρωτοστατήσουν δια τοιούτο έργον. Αλλ' όχι. Χωρίς ναποκρούωμεν την σύμπραξιν τοιούτων συλλόγων, ή να κρίνωμεν επιεικώς την ανυπαρξίαν των, το πρώτον άρθρον του κατηγορητηρίου μας επιφυλάσσομεν δια την Πολιτείαν. Η Πολιτεία έχει χρέος, έχει καθήκον, δεν είναι κέφι της να οπλίζη με την πρώτην εκπαίδευσιν τον πολίτην. Επέρασε πλέον ο καιρός που αυτά τα ζητήματα εγράφοντο εις τα κατάστιχα της φιλανθρωπίας. Ο πολίτης έχει δικαίωμα ναπαιτήση την στοιχειώδη εκπαίδευσιν του. Πρώτον και μέγιστον μάλιστα και απαραβίαστον αυτό το δικαίωμα. Ο πολίτης του νέου κράτους, όχι του 200 χρόνων, δεν απαιτεί σήμερα την εκπαίδευσιν του, αλλά την απαιτεί'».* ²⁹

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου Θ., Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση. Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης, Παπαζήσης, Αθήνα 1998
- Βαρίκα Ελ., Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987
- Burke P. (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Polity Press, Cambridge 1991
- Γοντικάκη Στ. Κ., Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889), Δήμος Ηρακλείου & Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1992
- Δαλακούρα Αικ., «Η ηθικο-κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης των Ελληνίδων στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι. - αρχές 20^{ου})», Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορίας της Εκπαίδευσης», Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Πάτρα 4-6 Οκτωβρίου 2003 (CD-ROM)
- Donzelot J., «Ο έλεγχος των παιδιών της οικογένειας», Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), Παιδική ηλικία, Νήσος, Αθήνα 1997, σσ. 415-450
- Ewald Fr., *Ιστορία του Κράτους Πρόνοιας*, μτφρ. Μ. Κορασίδου, Gutenberg, Αθήνα 2000
- Farge A., *Vivre dans la rue a Paris au XVIIIe siècle*, Gallimard, Paris 1979
- Hayek F. A., *The Mirage of Social Justice*, Rutledge and Kegan Paul, London 1976
- Hobsbawm E., *Για την Ιστορία*, μτφρ. Π. Ματάλας, Θεμέλιο Αθήνα, 1998
- Ίγκερς Γ., *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, Γνώση, Αθήνα 1991
- Κοραδίσου Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, με βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα αρχεία*, Πέτρος Δ. Καραβάκος, Αθήνα 1956
- Le Goff J., «Οι περιθωριακοί στη Μεσαιωνική Δύση», Β. Vincent (επιμ.), *Οι περιθωριακοί*, *infra*, σσ. 23-34
- Λυκιαρδοπούλου Στ., *Η εκπαίδευση στη Λέσβο κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας (1800-1912)*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ΤΕ.Π.Α.Ε.Σ., Μυτιλήνη 2008
- Μανουκάκη-Μεταξάκη Α., «Το συνδικαλιστικό κίνημα στο νομό Ηρακλείου από το 1929 ως τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ε.Κ.Ι.Μ., Ηράκλειο 2005, σσ. 394-411
- Μαστρογιάννης Ι. Δ., *Η κοινωνική πρόνοια δια μέσου των αιώνων, ανάπτυξιν εκ της εφημ. 'Βήμα των Τυφλών'*, τ. 2^{ος}, Αθήνα 1958
- Μολύβας Γρ., *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης Rawls, Dworkin, Nozick, Sen*, Αθήνα Πόλις, 2004
- Μυλωποταμάκη Κατ., «Η πνευματική και κοινωνική ζωή στο Ηράκλειο», εφημ. Χανιώτικα Νέα (αφιέρωμα στην Κρητική Πολιτεία), 18 Μαΐου 2000, σσ. 20-22
- Παπιομύτογλου Γ.Ζ. (επιμ.), *Ημερήσιες Διατάξεις της ρωσικής διοίκησης στο Ρέθυμνο*, Οκτώβριος 1898-Ιούλιος 1899, Δ.Κ.Β.Ρ., Ρέθυμνο 2007
- Platt A., «Η εμφάνιση του κινήματος 'σωτηρίας των παιδιών': μια μελέτη της κοινωνικής πολιτικής και της σωφρονιστικής μεταρρύθμισης», Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 462-494
- Ρηγινός Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995
- Ρώλς Τ., *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Φ. Βασιλογιάννης (κ.ά.), Πόλις, Αθήνα 2001

- Σημανδηράκη Ζαχ., «Η πνευματική και πολιτιστική ζωή στην Κρήτη στο γύρισμα του αιώνα», εφημ. Χανιώτικα Νέα, (αφιέρωμα στην Έπανάσταση 1897. Η Κρήτη στις Φλόγες'), 3 Φεβρουαρίου 1998, σσ. 43/3- 53/13
- Φουντανόπουλος Κ., Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1918-1936, εκδόσεις Νεφέλη 2005
- Vincent, (επιμ.), Οι περιθωριακοί, μτφρ. Μ. Καραχάλιος- Κ. Λεύκα, Ροές, Αθήνα 1994
- Χουρδάκης Α. Γ., Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898- 1913), Gutenberg, Αθήνα 2002

Σημειώσεις

¹ Ο οικονομολόγος F. A. Hayek και ο John Rawls διατύπωσαν διαμετρικά αντίθετες θέσεις ως προς το θέμα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ο Hayek τη θεωρεί ανυπόστατη, ενώ ο Rawls την αποδέχεται, τοποθετώντας την όμως μέσα σε ένα ορισμένο θεωρητικό πλαίσιο και πάντα σε σχέση με την αρχή της ελευθερίας. Για μια σύντομη ανάλυση των βασικών τους θέσεων πβ. Δ. Δημητράκο, «Κοινωνική δικαιοσύνη και ελευθερία. Όταν αυξάνεται το εθνικό εισόδημα αυξάνονται κατά κανόνα και οι ανισότητες», Το Βήμα, 14/09/2003, σ. Β56.

² Στην πόλη του Ρεθύμνου, για παράδειγμα, η ρωσική διοίκηση αμέσως μετά την αστυνομία έλαβε πρόνοια για την παροχή βοηθημάτων και ιατρικής περίθαλψης προς τους άπορους της επαρχίας, διορίζοντας «*προς αρωγήν των πτωχών της πόλεως μίαν των βοηθημάτων επιτροπήν δια τους χριστιανούς και ετέραν δια τους μουσουλμάνους*», αλλά και προσφέροντας μικρό βοήθημα προς τους λεπρούς που είχαν ανάγκη (βλ. Ημερησία διάταξις, αριθ. 28§3 /19 Νοεμβρίου 1898, αριθ. 130§1/21 Μαΐου 1899, αριθ. 136§1 /27 Μαΐου 1899, Γ.Ζ.Παπιομύτογλου, επιμ., Ημερήσιες Διατάξεις της ρωσικής διοίκησης στο Ρέθυμνο, Οκτώβριος 1898-Ιούλιος 1899, ΔΚΒΡ, Ρέθυμνο 2007). Στις εφημερίδες, μάλιστα, για λόγους πολιτικής και κοινωνικής προβολής, δημοσιεύονταν αγγελίες για την διανομή χρηματικών βοηθημάτων εκ μέρους του αρχηγού των ρωσικών στρατευμάτων στο Ρέθυμνο: «*Διανομή Βοηθημάτων. Η Α.Ε. ο Ανάτατος Αρχηγός των Ρωσ. στρατευμάτων της διεθνούς κατοχής Συνταγματάρχης Βαρόνος Καινέ διένειμε κατά τας ημέρας ταύτας εις πτωχάς οικογενείας, χήρας και ορφανά της πόλεως και των περιχώρων αδιακρίτως θρησκευματος 1000 περίπου χρυσά φράγκα. Η φιλάνθρωπος και χριστιανική αυτή πράξις του ευγενούς Βαρόνου είνε άξια επαίνου*», Αναγέννησις, έτος Α΄, αριθ. 38, Ρεθύμνη τη 23 Νοεμβρίου 1899.

³ Να σημειώσουμε εδώ ότι ήδη στους πρώτους εκπαιδευτικούς κανονισμούς που γνωρίζουμε από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (πριν από τον Οργανικό νόμο και την Ημιαυτονομία) υπήρξαν άρθρα για τους άπορους μαθητές, στους οποίους εξασφαλιζόταν δωρεάν φοίτηση και βιβλία από τις προσόδους των Μοναστηριών. Μάλιστα, οι Εφορείες των χριστιανικών εκπαιδευτικών καταστημάτων έδιναν αναφορά στη Γενική Διοίκηση «*περί των πτωχών και επιμελών*» μαθητών, τους οποίους η εκάστοτε εφορεία θεωρούσε «*αξιούς να λαμβάνωσι διδακτικά βιβλία ανεξόδως παρά του ταμείου της εκπαιδύσεως*». Επίσης, στους «Κανονισμούς των εν Ηρακλείω της Κρήτης Σχολείων», που είχαν συνταχθεί το 1863, υπήρχε άρθρο σύμφωνα με το οποίο εξαιρούνταν «*της πληρωμής των διδάκτρων τα κοράσια εκείνα όσα ομολογουμένως έχουσι πτωχούς γονείς ή εισίν ορφανά*» (άρθρ. 12) και «*οι ομολογουμένως στερούμενοι γονέων (μαθηταί) και μη έχοντες τους αναγκαίους πόρους του ζην*» (άρθρ. 37), βλ. «*Νομοσχέδιον περί Δημοσίας Εκπαιδύσεως*», Α. Γ. Χουρδάκη Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898- 1913), Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 35 και 44, Κανονισμοί των εν Ηρακλείω της Κρήτης Σχολείων, ήτοι Παρθεναγωγείου, Αλληλοδιδασκτικού και Ελληνικού, Αθήνησιν, Τύποις Κων. Αντωνιάδου, 1863, σ. 9, 27. Επίσης, και αργότερα οι Τμηματικές Εφορείες στην Κρήτη (ως ανώτατες εκπαιδευτικές αρχές σε κάθε διαμέρισμα), αναλόγως των οικονομικών τους δυνατοτήτων, παρείχαν μικρές διευκολύνσεις σε άπορους μαθητές, βλ. Στ. Κ. Γοντικάκη, Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889), Δήμος Ηρακλείου & Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1992, σσ. 182-183. Τέλος, στο υπ' αριθ. 33 άρθρο του Νόμου περί Παιδείας του έτους 1889 ένα από τα καθήκοντα των Εφορειών ήταν «*να στέλλωσιν εις τα σχολεία υποχρεωτικώς πάντα τα απροστάτευτα και εις τας οδούς αέργως περιφερόμενα παιδιά*», και από αυτά όσα διαπίστωναν ότι ήταν «*ανίκανα προς μάθησιν*» στο ορφανοτροφείο, ή «*παρά τινι τεχνίτη*», βλ. Α. Γ. Χουρδάκη, ό.π., σ. 328.

⁴ Από τον δεύτερο κιόλας εκπαιδευτικό οργανισμό (υπ' αριθ. 391 νόμο) που ψηφίστηκε στην Κρήτη το 1901 (αλλά και στους επόμενους) προβλέφθηκε η ίδρυση νυκτερινών σχολών και η υποχρεωτική φοίτηση σε αυτές των άπορων μαθητών που δεν είχαν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους και δεν είχαν πάρει απολυτήριο δημοτικού σχολείου, σύμφωνα με τα υπ' αριθ. 186- 190 άρθρα του. Βέβαια, στους μαθητές αυτούς όλοι οι παρεχόμενοι τίτλοι ή τα πιστοποιητικά δίνονταν σε απλό χαρτί, όπως εμφαντικά υπογραμμίζονταν στο νόμο. Εσπερινές σχολές δεν ιδρύονταν από την Πολιτεία εκεί όπου λειτουργούσαν τέτοιες σχολές από τα ιδιωτικά σωματεία που ήταν αναγνωρισμένα από την Πολιτεία και στα οποία η Πολιτεία μπορούσε να χορηγήσει, χωρίς ωστόσο να δεσμεύεται, χρηματικό βοήθημα. Επίσης, σύμφωνα με το 161 άρθρο του υπ' αριθ. 82 νόμου δεν πλήρωναν δίδακτρα ανεξαρτήτως εισοδήματος, οι μαθητές που φοιτούσαν στο παιδαγωγικό τμήμα του γυμνασίου για να γίνουν δάσκαλοι, ή όσοι φοιτούσαν στο φιλολογικό τμήμα και ήταν «*ομολογουμένως άποροι, αλλά ταυτοχρόνως και ευφρείς και επιμελείς*», μετά όμως από γνωμοδότηση του Συλλόγου των καθηγητών του σχολείου. Μάλιστα, κάθε σχολική επιτροπεία κατά το νόμο είχε καθήκον «*να παρέχη εις τους όντως άπορους μαθητάς δωρεάν τα βιβλία και την γραφικήν ύλην και την δαπάνην δια τα ενδεικτικά και απολυτήρια αυτών*» (άρθρ. 139§7 του υπ' αριθ. 82 νόμου, άρθρ. 127§6 του υπ' αριθ. 485 νόμου), βλ. Α. Γ. Χουρδάκη, ό.π. σ. 405, σσ. 413-414, σ. 362, 488 και 581.

⁵ Βλ. Μ. Π. Λάμπρος, Απόρων παιδών βίος και έθιμα, ανεγνώσθη εν τω Φιλολογικό Συλλόγω Παρνασσώ τη 23 Μαρτίου 1890. Ανατύπωσις εκ του ΙΓ' τόμου του περιοδικού Παρνασσού του μηνός Απριλίου, εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου 1890, 17σ.

⁶ Βλ. Στατιστική της Κρήτης του έτους 1900, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλου Β΄. τεύχους της Επισήμου Εφημερίδος της κρητικής Πολιτείας, εν Χαλέπα τη 11 Μαρτίου 1904, σ. η΄.

⁷ Στατιστική της Κρήτης του έτους 1900, ό.π., σσ. 84-86.

⁸ Τότε δημιουργήθηκαν τα σωματεία: στο Ρέθυμνο η Φιλόπτωχος Εταιρεία Ρεθύμνης (1888), στα Χανιά ο Φιλανθρωπικός Σύλλογος Κυριών «Ελπίς» (1899), στο Ρέθυμνο η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Ρεθύμνης (1900), στο Ηράκλειο η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ηρακλείου (1900), στα Χανιά η Εταιρεία Φιλέργων (1900), και ο Σύνδεσμος Χριστιανών και Οθωμανίδων Κρησσών (1901), στο Λασιθί ο Σύλλογος Κυριών Ιεραπέτρας «Ο Ευαγγελισμός» (1901), στο Ηράκλειο ο Σύλλογος Κυριών Ηρακλείου (1901), στα Χανιά το Φιλανθρωπικό Άσυλο Χανίων (1902), η Φιλόπτωχος Αδελφότης Δεσποινίδων (1903) και ο Σύλλογος Κυριών «Η Παραμυθία»(1908), βλ. ενδεικτικά Ζαχ. Σημανδηράκη, «Η πνευματική και πολιτιστική ζωή στην Κρήτη στο γύρισμα του αιώνα», εφημ. Χανιώτικα Νέα,

(αφιέρωμα στην 'Επανάσταση 1897. Η Κρήτη στις Φλόγες'), 3 Φεβρουαρίου 1998, σσ. 43/3- 53/13, Κατ. Μυλωποταμάκη, «Η πνευματική και κοινωνική ζωή στο Ηράκλειο», εφημ. Χανιώτικα Νέα (αφιέρωμα στην Κρητική Πολιτεία), 18 Μαΐου 2000, σσ. 20-22.

⁹ Βλ. Αλήθεια, έτος Α', εν Ηρακλείω, τη 25 Νοεμβρίου 1900, αριθ. 7, σ. γ'.

¹⁰ Βλ. Καταστατικόν του εν Ηρακλείω Συλλόγου των Κυριών άρθρ. 1§7, Η Ίδη, εν Ηρακλείω, τη 2 Ιανουαρίου 1910, έτος Γ', αριθ. 153.

¹¹ Βλ. Αλήθεια, έτος Α', εν Ηρακλείω 11 Νοεμβρίου 1900, αριθ. 5, σ. β'-γ'.

¹² Βλ. Αλήθεια, ό.π., Κρητική Εφημερίς, έτος Α', Ρέθυμνον 1 Δεκεμβρίου 1901, αριθ. 20, Ένωσις, έτος Α', εν Ρεθύμνη τη 7 Δεκεμβρίου 1908, αριθ. 8, σ.2.

¹³ Βλ. Η Ίδη, εν Ηρακλείω τη 29 Νοεμβρίου 1908, αριθ. 27, σ. 2.

¹⁴ Σχόλιο της εφημερίδας «Η Ίδη», εν Ηρακλείω, τη 2 Ιανουαρίου 1910, έτος Γ', αριθ. 153.

¹⁵ Θάρρος, Εφημερίς του λαού, Ρέθυμνον 15 Ιανουαρίου 1912, έτος Α', αριθ. 25, σ. 1

¹⁶ Βλ. Κήρυξ, Χανιά Τρίτη 20 Δεκεμβρίου 1911, αριθ. 240, σ. 3.

¹⁷ Η Ίδη, ό.π.

¹⁸ Αναγέννησις, ό.π.

¹⁹ Μια μελέτη των καταστατικών ορισμένων εργατικών συλλόγων ή σωματείων που άρχιζαν να συστήνονται στα 1908, όπως για παράδειγμα του «Συλλόγου των εν Χανίοις καπνεργατών», θα μπορούσε ενδεχομένως να δείξει ότι αυτοί επεδίωξαν αρχικά να προσφέρουν ηθική και υλική βοήθεια στα μέλη τους και στη συνέχεια την βελτίωση της επαγγελματικής τους θέσης. Το συνδικαλιστικό κίνημα στην Κρήτη η βιβλιογραφία το μελετά κυρίως από το 1929, χρονιά του παγκόσμιου οικονομικού κραχ, αν και πριν το 1927 υπήρξαν αγροτικές εξεγέρσεις για το λεγόμενο στρεμματικό φόρο, βλ. Α. Μανουκάκη-Μεταξάκη, «Το συνδικαλιστικό κίνημα στο νομό Ηρακλείου από το 1929 ως τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936», Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Γ1, Ε.Κ.Ι.Μ., Ηράκλειο 2005, σσ. 394-411.

²⁰ Βλ. Θάρρος, Εφημερίς του λαού, έτος Α', αριθ. 19, Ρέθυμνον, 21 Οκτωβρίου 1911

²¹ Βλ. Ασπίς, Περιοδικόν παιδαγωγικόν δεκαπενθήμερον, Όργανον του Παγκρητίου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου, έτος Β', αριθ. 32, εν Χανίοις τη 30 Απριλίου 1911, σ. 7.

²² Βλ. προηγούμενη σημείωση (4).

²³ Εντύπωση πάντως προκαλεί το γεγονός ότι στην αγγελία δεν αναφέρονται τα ανήλικα κορίτσια που απασχολούνταν στα εργοστάσια ή τις βιοτεχνίες.

²⁴ Βλ. Αντ. Γιάνναρη, Περί της καταστάσεως της εν Κρήτη Γεωργίας και εμπορίας. Σύντομος και πρακτική μελέτη, εν Χανίοις 1906, σ. 6-7 και 46-47.

²⁵ Στατιστική της Κρήτης, ό.π., σ. ια' και 50.

²⁶ Κήρυξ, ό.π.

²⁷ Ασπίς, ό.π., έτος Α', αριθ. 22, εν Χανίοις τη 30 Νοεμβρίου 1910, σ. 3, Εκκλησιαστική Αλήθεια, 1911, 2-3.

²⁸ Ασπίς, ό.π., σσ. 5-6.

²⁹ Ασπίς, ό.π., έτος Γ', αριθ. 57, εν Χανίοις τη 15 Μαΐου 1912, σ. 7.